O‘SMIR QIZLAR IJTIMOIYLASHUVI JARAYONIDA PSIXOLOGIK HIMOYA MEXANIZMLARINING NAMOYON BO‘LISH XUSUSIYATLARI.

Parpiyeva Shaxnoza Abdullaevna

Nizomiy nomidagi O‘zbekiston Milliy pedagogika universiteti “Amaliy psixologiya” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada xulq-atvorida ijtimoiy me’yorlardan chekinish belgilari kuzatiladigan o‘smir qizlarning ijtimoiylashuv jarayonida himoya mexanizmlarining o‘rni ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Himoya mexanizmlari shaxsiy, oilaviy, ta’limiy va ijtimoiy darajalarda ko‘rib chiqilib, emotsional o‘zini boshqarish, muammolarni konstruktiv hal etish, ijobiy oilaviy munosabatlar, maktabga daxldorlik hissi, qo‘llab-quvvatlovchi tengdoshlar muhiti hamda mutaxassislar yordami asosiy omillar sifatida yoritiladi. Maqola narrativ adabiyotlar tahliliga asoslangan; unda yangi empirik ma’lumotlar yoki respondentlar bo‘yicha statistik natijalar keltirilmaydi. Tahlil natijasida stigma va jazolashga asoslangan yondashuvlardan ko‘ra, huquqqa yo‘naltirilgan, gender-sezgir, travmani hisobga oluvchi va ko‘p tarmoqli qo‘llab-quvvatlash modeli samaraliroq ekani asoslanadi.

Kalit so‘zlar. O‘smir qizlar, xulq-atvor og‘ishi, ijtimoiylashuv, himoya mexanizmlari, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, oilaviy munosabatlar, maktab muhiti, psixologik barqarorlik, gender-sezgir yondashuv.

Аннотация. В статье на основе научных источников анализируется роль защитных механизмов в социализации девочек-подростков, у которых наблюдаются признаки отклоняющегося поведения. Защитные механизмы рассматриваются на индивидуальном, семейном, образовательном и социальном уровнях. Особое внимание уделяется эмоциональной саморегуляции, конструктивному решению

проблем, поддерживающим отношениям в семье, чувству принадлежности к школе, просоциальному окружению сверстников и своевременной помощи специалистов. Работа основана на нарративном анализе литературы и не содержит новых эмпирических данных или статистических результатов по выборке респондентов. Обосновывается преимущество правозащитного, гендерно-чувствительного, учитывающего травматический опыт и междисциплинарного подхода по сравнению со стигматизацией и исключительно карательными мерами.

Ключевые слова. Девочки-подростки, отклоняющееся поведение, социализация, защитные механизмы, социальная поддержка, семейные отношения, школьная среда, психологическая устойчивость, гендерно-чувствительный подход.

Abstract. This article examines, through a review of scientific literature, the role of protective mechanisms in the socialization of adolescent girls who show signs of behavior that diverges from social norms. Protective mechanisms are considered at individual, family, educational, and community levels. The discussion focuses on emotional self-regulation, constructive problem-solving, supportive family relationships, school belonging, prosocial peer networks, and timely professional support. The paper is a narrative literature review and does not report new empirical data or statistical findings from a participant sample. It argues for a rights-based, gender-responsive, trauma-informed, and multi-agency approach rather than stigmatizing or exclusively punitive responses.

Keywords: Adolescent girls, behavioral difficulties, socialization, protective mechanisms, social support, family relationships, school climate, resilience, gender-responsive approach.

Kirish. O‘smirlik davri biologik yetilish, o‘zlikni anglash, mustaqillikka intilish va ijtimoiy munosabatlar tizimining qayta shakllanishi bilan tavsiflanadi. Bu davrda oila, ta’lim muassasasi, tengdoshlar guruhi va

mahalla kabi ijtimoiy muhitlar o‘smirning qadriyatlari, xulq-atvori hamda kelajakdagi hayotiy yo‘nalishlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti o‘smirlarning ruhiy-ijtimoiy farovonligi uchun oilada, maktabda va keng jamoada qo‘llab-quvvatlovchi muhit, muammolarni hal etish hamda emotsiyalarni boshqarish ko‘nikmalari muhimligini ta’kidlaydi [1].

Xulq-atvordagi og‘ishlarni o‘smir shaxsining o‘zgarmas xususiyati yoki axloqiy nuqsoni sifatida talqin qilish ilmiy va pedagogik jihatdan to‘g‘ri emas. Bunday xatti-harakatlar ko‘pincha individual xususiyatlar, oilaviy munosabatlar, maktab tajribasi, tengdoshlar ta’siri va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga kelishi mumkin. Shu bois o‘smir qizlarni “muammoli” yoki “tarbiyasi og‘ir” kabi tamg‘alovchi iboralar bilan belgilash o‘rniga, ularning ehtiyojlari, resurslari va rivojlanish imkoniyatlarini aniqlash muhimdir.

Tadqiqotlarda yoshlar xulq-atvoridagi xavf va himoya omillari individual, oilaviy, maktab va ijtimoiy darajalarda jamlanishi ko‘rsatilgan. 2024-yilda chop etilgan tizimli sharhlar sharhida ota-ona nazorati va munosabatlar sifati, noxush bolalik tajribalari, maktabdagi zo‘ravonlik, tengdoshlar bosimi hamda qo‘llab-quvvatlovchi maktab muhiti muhim omillar sifatida qayd etilgan [2]. Antisotsial xulq-atvorga qarshi himoya omillari bo‘yicha meta-tahlil esa ijtimoiy ko‘nikmalar, psixologik barqarorlik, ijobiy tengdoshlar munosabatlari, maktabga oid ijobiy o‘zini baholash va ota-onaning qo‘llab-quvvatlashini muhim resurslar qatoriga kiritadi [3].

Maqolaning dolzarbligi shundaki, xulq-atvorida qiyinchiliklar kuzatiladigan o‘smir qizlarning ijtimoiylashuvini faqat intizomiy choralar bilan emas, balki himoya mexanizmlarini kuchaytirish orqali qo‘llab-quvvatlash zarur. Maqolaning maqsadi — ilmiy adabiyotlar asosida o‘smir qizlar ijtimoiylashuviga ta’sir etuvchi asosiy himoya mexanizmlarini tizimlashtirish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot vazifalari: (1) ijtimoiylashuv va himoya mexanizmlari tushunchalarini izohlash; (2) individual, oilaviy, ta’limiy va jamoaviy himoya omillarini tahlil qilish; (3) gender-sezgir va travmani hisobga oluvchi yondashuvning ahamiyatini ochib berish; (4) ta’lim muassasasi, oila va mutaxassislar hamkorligiga doir tavsiyalar ishlab chiqish.

Metodologiya. Maqola narrativ adabiyotlar tahlili shaklida tayyorlandi. Tahlil uchun o‘smirlar ruhiy salomatligi, xulq-atvoridagi xavf va himoya omillari, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, oilaviy munosabatlar va maktab muhitiga oid ilmiy maqolalar hamda xalqaro tashkilot materiallari tanlandi. Manbalarni tanlashda mavzuga bevosita aloqadorlik, nashrning ilmiy taqrizdan o‘tganligi, tizimli sharh yoki meta-tahlil maqomiga egaligi va bibliografik ma’lumotlarning tekshirilishi mezonlari hisobga olindi.

Tahlilda quyidagi yo‘nalishlar ajratildi: individual-psixologik himoya, oilaviy himoya, ta’lim muassasasi bilan bog‘liq himoya, tengdoshlar va jamoa resurslari, shuningdek, institutsional va mutaxassislik yordami. Natijalar mazmuniy taqqoslash va mavzular bo‘yicha umumlashtirish usulida bayon qilindi.

Metodologik cheklov: ushbu maqola birlamchi dala tadqiqoti emas. Unda respondentlar tanlanmasi, so‘rovnoma, intervyu yoki eksperiment o‘tkazilgani haqida da’vo qilinmaydi. Shu sababli xulosalar mavjud ilmiy manbalarni umumlashtirish xarakteriga ega; ularni muayyan hudud yoki maktabdagi o‘smir qizlarga oid empirik natija sifatida talqin etish mumkin emas.

Natijalar. Himoya mexanizmlarining mazmuni va darajalari. Himoya mexanizmlari — xavf omillarining salbiy ta’sirini yumshatish, qiyinchiliklarga moslashuvchan javob qaytarish va ijobiy rivojlanishni qo‘llab-quvvatlashga xizmat qiluvchi shaxsiy hamda ijtimoiy resurslar majmuasidir. Ular faqat ichki psixologik himoya jarayonlari bilan

cheklanmaydi; oiladagi ishonchli munosabat, xavfsiz maktab muhiti, ijobiy tengdoshlar, ijtimoiy xizmatlardan foydalanish imkoniyati ham himoya tizimining tarkibiy qismlaridir.

Tahlil natijalariga ko‘ra, himoya mexanizmlarini to‘rtta o‘zaro bog‘liq darajada ko‘rish maqsadga muvofiq: individual daraja (o‘zini anglash, emotsional savodxonlik, o‘zini boshqarish, muammo yechish); oilaviy daraja (mehr, tinglash, izchil va adolatli chegaralar, zo‘ravonliksiz muloqot); ta’limiy daraja (maktabga daxldorlik, adolatli munosabat, pedagogik qo‘llab-quvvatlash, bullингning oldini olish); jamoaviy-institutsional daraja (mahalla resurslari, ijtimoiy xizmatlar, psixologik va huquqiy yordam).

Individual-psixologik himoya mexanizmlari. O‘smir qizlarning ijtimoiylashuvida emotsiyalarni tanish va boshqarish, stressli vaziyatlarda yordam so‘rash, nizolarni zo‘ravonliksiz hal etish, o‘z fikrini xavfsiz ifodalash va qaror oqibatlarini baholash ko‘nikmalari muhim. Bu ko‘nikmalar o‘smirga tengdoshlar bosimiga qarshi turish, keskin vaziyatlarda muqobil xatti-harakatni tanlash va ijtimoiy munosabatlarda mas’uliyatni his etishga yordam beradi. WHO ham o‘smirlikda coping, muammolarni hal qilish, shaxslararo ko‘nikmalar va emotsiyalarni boshqarishni ruhiy farovonlik uchun muhim odatlar sifatida ko‘rsatadi [1].

Psixologik barqarorlikni muammolarga befarqlik yoki barcha qiyinchiliklarga yolg‘iz bardosh berish deb tushunmaslik lozim. Aksincha, barqarorlik — zarur paytda ishonchli kattalardan yordam olish, o‘z resurslarini anglash va vaziyatga mos strategiyalarni tanlash qobiliyatidir. Meta-tahliliy dalillar umumiy rezilientlik, ijtimoiy ko‘nikmalar, prosotsial qadriyatlar va ijobiy tengdoshlar munosabatlarining himoya ahamiyatini ko‘rsatadi [3].

Oilaviy munosabatlarning himoya vazifasi. Oila o‘smirning birlamchi ijtimoiylashuv muhiti bo‘lib, undagi hissiy xavfsizlik, ishonch, tinglash madaniyati va adolatli qoidalar xulq-atvorni tartibga solishda muhim

o‘rin tutadi. Haddan tashqari qattiq nazorat, kamsitish, tahdid va doimiy ayblash o‘smirning muammolarni yashirishiga yoki oiladan uzoqlashishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli nazorat o‘zaro ishonch, tushuntirish va yoshga mos mas’uliyat bilan uyg‘unlashishi kerak.

2024-yilda e’lon qilingan uzunlamasına tadqiqotda oilaviy emotsional qo‘llab-quvvatlash bolalikdagi noxush tajribalarning o‘smirlar ruhiy salomatligiga salbiy ta’sirini qisman yumshatishi aniqlangan [4]. Boshqa tadqiqotda oila va do‘stlar tomonidan sezilgan qo‘llab-quvvatlash darajasi yuqoriroq bo‘lgan o‘smirlarda depressiv va xavotir alomatlari pastroq bo‘lishi bilan bog‘liqlik kuzatilgan [5]. Bu natijalar oiladagi qo‘llab-quvvatlash o‘smirning ijtimoiy moslashuvi uchun muhim resurs ekanini ko‘rsatadi.

Ta’lim muassasasi va tengdoshlar muhitining roli. Maktab o‘smir qizlar uchun bilim olish joyi bo‘lish bilan birga, o‘zini namoyon etish, ijtimoiy maqomni his qilish, do‘stlik aloqalarini rivojlantirish va kattalar ko‘magini olish maydonidir. O‘qituvchining adolatli munosabati, psixologik xavfsizlik, kamsitish va bullингга murosasiz munosabat, darsdan tashqari faoliyatda ishtirok etish imkoniyati maktabga daxldorlik hissini mustahkamlaydi.

Yoshlar xulq-atvori bo‘yicha umbrella-review qo‘llab-quvvatlovchi maktab muhitini himoya omili, maktabdagi bullингni esa xavf omili sifatida qayd etadi [2]. 2021-yilgi tadqiqotda parvarishlovchi shaxsning qo‘llab-quvvatlashi va maktabga jalb etilganlik ayrim huquqbuzarlik xatti-harakatlarining kamayishi bilan bog‘liq bo‘lgan; mualliflar maktabning himoya resursi sifatidagi ahamiyatini ta’kidlaydi [6].

Tengdoshlar guruhi ham ikki tomonlama ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Prosotsial, ya’ni o‘zaro hurmat, hamkorlik va ijobiy maqsadlarga asoslangan do‘stlik munosabatlari ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantiradi. Aksincha, bosim, masxara, chetlatish yoki xavfli xatti-harakatlarni rag‘batlantirish o‘smirning moslashuviga salbiy ta’sir qilishi mumkin. Shu sababli maktabda tengdoshlar

mentorligi, jamoaviy loyihalar va nizolarni tinch yo‘l bilan hal etish mashg‘ulotlari foydali bo‘lishi mumkin.

Gender-sezgir va travmani hisobga oluvchi yondashuv. O‘smir qizlarning tajribasi bir xil emas: oilaviy sharoit, iqtisodiy imkoniyat, nogironlik, yashash hududi, ta’limga kirish, zo‘ravonlik yoki kamsitish tajribasi ularning ehtiyojlarini farqlantirishi mumkin. Shuning uchun barcha qizlarga bir xil talab qo‘yish o‘rniga, individual vaziyatni baholash va xavfsiz, maxfiy, hurmatga asoslangan yordam ko‘rsatish lozim.

Gender-sezgir yondashuv qizlarning xulq-atvorini gender stereotiplari asosida baholamaslik, ularning fikrini tinglash, shaxsiy chegaralarini hurmat qilish va xizmatlardan teng foydalanish imkonini ta’minlashni anglatadi. Travmani hisobga oluvchi yondashuv esa xulq-atvor ortida zo‘ravonlik, yo‘qotish, beqarorlik yoki boshqa og‘ir tajribalar bo‘lishi mumkinligini e’tiborga oladi; biroq mutaxassis bo‘lmagan pedagog yoki qarindosh tashxis qo‘ymasligi, o‘smirni qayta-qayta so‘roq qilmasligi kerak.

WHO ma’lumotlarida o‘smirlarning ijtimoiy chetlanish, stigma va ta’limdagi qiyinchiliklarga nisbatan zaifligi qayd etilib, qo‘llab-quvvatlovchi muhitning ahamiyati ta’kidlanadi [1]. WHO Yevropa mintaqasining 2024-yilgi HBSC ma’lumotlari ham o‘smir qizlar orasida maktab bosimi va oilaviy qo‘llab-quvvatlash bilan bog‘liq muammolar dolzarb ekanini ko‘rsatadi [7].

Muhokama. Tahlil qilingan manbalar o‘smir qizlar ijtimoiylashuvini faqat individual xulq-atvor bilan izohlash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Ijtimoiylashuv oilaviy, ta’limiy va jamoaviy muhit bilan uzviy bog‘liq. Shu sababli samarali profilaktika bir vaqtning o‘zida bir nechta darajada amalga oshirilishi kerak: o‘smirning ko‘nikmalarini rivojlantirish, oiladagi muloqotni yaxshilash, maktabda xavfsiz muhit yaratish va zarur hollarda ijtimoiy-psixologik xizmatlarga yo‘naltirish.

Muhim jihat shundaki, himoya omili sifatida nazoratning o‘zi emas, balki uning qanday amalga oshirilishi ahamiyatga ega. Lamari-Fisher va Bond

tadqiqotida parvarishlovchi nazorati har doim ham kutilgan himoya natijasini bermasligi, o‘smirning ixtiyoriy ravishda ma’lumot ulashishi va ishonchli munosabatlar muhimligi qayd etilgan [6]. Demak, oilaviy nazorat o‘zaro ishonch, izchil chegaralar va muloqot bilan birga bo‘lishi kerak.

Shuningdek, o‘smir qizlarni faqat intizomiy choralar bilan “tuzatish”ga urinish ularning muammolarini yashirishi, maktabdan uzoqlashishi yoki yordam so‘rashga bo‘lgan ishonchini pasaytirishi mumkin. Buning o‘rniga tiklovchi yondashuv, individual qo‘llab-quvvatlash rejasi, psixologik maslahat, ota-onalar bilan hamkorlik va maktabdagi ijobiy ishtirokni kengaytirish maqsadga muvofiq.

Amaliyot uchun quyidagi integratsiyalashgan model taklif etiladi: birinchidan, o‘smir bilan hurmatga asoslangan individual suhbat o‘tkazish; ikkinchidan, uning kuchli tomonlari va ehtiyojlarini aniqlash; uchinchidan, oila bilan ayblovsiz va maxfiylikka rioya qilgan holda hamkorlik qilish; to‘rtinchidan, maktab psixologi, sinf rahbari va zarur mutaxassislar o‘rtasida kelishilgan yordam rejasini ishlab chiqish; beshinchidan, natijalarni muntazam, lekin tamg‘alamasdan kuzatib borish.

Tadqiqotning cheklovlari: maqola narrativ tahlil bo‘lgani sababli qidiruv strategiyasi tizimli sharh darajasida standartlashtirilmagan; keltirilgan xalqaro tadqiqotlarning ayrimlari boshqa mamlakatlarda o‘tkazilgan va ularning natijalarini O‘zbekiston sharoitiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chirish mumkin emas. Kelgusida mahalliy ta’lim muassasalarida etik talablarga rioya qilgan holda sifat va miqdoriy tadqiqotlar o‘tkazish, qizlarning o‘z nuqtayi nazarini tinglash hamda hududiy farqlarni o‘rganish zarur.

Xulosa. Ilmiy adabiyotlar tahlili xulq-atvorida qiyinchiliklar kuzatiladigan o‘smir qizlarning ijtimoiylashuvida himoya mexanizmlari ko‘p darajali va o‘zaro bog‘liq tizim ekanini ko‘rsatadi. Individual darajada emotsional o‘zini boshqarish, muammolarni konstruktiv hal etish va yordam so‘rash ko‘nikmalari; oilaviy darajada mehr, ishonch, zo‘ravonliksiz muloqot

va adolatli chegaralar; ta’limiy darajada maktabga daxldorlik, bullингning oldini olish va pedagogik qo‘llab-quvvatlash; jamoaviy darajada esa ijtimoiy xizmatlar hamda mutaxassislar yordami muhim ahamiyatga ega.

O‘smir qizlarning xulq-atvoridagi og‘ishlarni tamg‘alash yoki faqat jazolash orqali emas, balki ularning ehtiyojlari va kuchli tomonlarini hisobga olgan holda qo‘llab-quvvatlash zarur. Oila, maktab, psixologik xizmat va mahalla o‘rtasidagi muvofiqlashtirilgan hamkorlik ijtimoiy moslashuv imkoniyatlarini kengaytiradi. Kelgusidagi empirik tadqiqotlarda himoya omillarining mahalliy sharoitdagi ta’sirini, qizlarning subyektiv tajribasini va turli yordam dasturlarining natijadorligini baholash tavsiya etiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] World Health Organization. Adolescent mental health. Fact sheet. 2024. https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/adolescent-mental-health

[2] Ayano, G., Rooney, R., Pollard, C. M., et al. Risk and protective factors of youth crime: An umbrella review of systematic reviews and meta-analyses. Clinical Psychology Review, 2024, 113, 102479. https://doi.org/10.1016/j.cpr.2024.102479

[3] Gubbels, J., Assink, M., & van der Put, C. E. Protective Factors for Antisocial Behavior in Youth: What is the Meta-Analytic Evidence? Journal of Youth and Adolescence, 2024, 53, 233–257. https://doi.org/10.1007/s10964-023-01878-4

[4] Adjei, N. K., et al. How does family support mitigate the impact of childhood adversity on adolescent mental health? Journal of Epidemiology and Community Health, 2024. https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC11516644/

[5] Relationship Between Family and Friend Support and Psychological Distress in Adolescents. Journal of Pediatric Health Care, 2024, 38(6), 804–811. https://doi.org/10.1016/j.pedhc.2024.06.016

[6] Lamari-Fisher, A., & Bond, M. A. Protective factors in preventing delinquency: Caregiver support, caregiver monitoring, and school engagement. Journal of Community Psychology, 2021, 49(7), 2818–2837. https://doi.org/10.1002/jcop.22554

[7] World Health Organization Regional Office for Europe. Rising school pressure and declining family support especially among girls, finds new WHO/Europe report. 13 November 2024. https://www.who.int/europe/news/item/13-11-2024-rising-school-pressure-and-declining-family-support-especially-among-girls--finds-new-who-europe-report

[8] Garnefski, N., & Diekstra, R. F. Perceived social support from family, school, and peers: Relationship with emotional and behavioral problems among adolescents. Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 1996, 35(12), 1657–1664. https://doi.org/10.1097/00004583-199612000-00018

[9] Masten, A. S. Ordinary magic: Resilience processes in development. American Psychologist, 2001, 56(3), 227–238. https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.3.227

[10] Bronfenbrenner, U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979.